

UDC 801.82

Rita Schlusemann

Freie Universität Berlin

COÖPERATIE EN INSPIRATIE VAN DRUKKERUITGEVERS IN ANTWERPEN IN DE TIJD VAN MEDIAVERANDERING

For citation: Schlusemann R. Coöperatie en inspiratie van drukkeruitgevers in Antwerpen in de Tijd van mediaverandering. *Scandinavian Philology*, 2019, vol. 17, issue 2, pp. 381–396. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu21.2019.213>

In de 16de eeuw was Antwerpen, de “metropolis of the west”, niet alleen een economisch centrum met veel handel en bedrijvigheid, maar ook een belangrijk centrum voor de productie van (vertaalde) literatuur. Sommige heel bekende drukkeruitgevers begonnen met hun bedrijf in deze stad en waren er heel actief. Deze bijdrage laat zien dat in de eerste helft van de 16de eeuw de drukkeruitgevers veel meer samenwerkten dan vroeger aangenomen. Jan van Doesborch en Willem Vorsterman coöpererden door materiaal, expertise en kennis uit te wisselen, om de kosten voor de productie van hun werken te reduceren en voor wederzijdse inspiratie. Marten Nuyts die het bedrijf van Willem Vorsterman na zijn dood (1543) had overgenomen, publiceerde met het eerste boek van de *Amadijs* de eerste Nederlandse uitgave (ca. 1546) van de succesvolle Spaanse ridderroman *Amadis*. Van de eerste Nederlandse uitgave bestaat maar één exemplaar dat nu weer toegankelijk is. De materiële aspecten van het boek worden in deze bijdrage voor het eerst uitvoeriger voorgesteld. Nuyts kon niet alleen gebruik maken van Vorstermans illustratiemateriaal, zijn houtblokken en initialen, maar hij was ook geïnspireerd door Vorstermans design om romans en historische werken te publiceren. Nuyts adapteerde ‘vreemde’ boeken aan het uiterlijk van boeken in de Zuid-nederlandse boekenmarkt, een teken voor zijn flexibiliteit en professionaliteit.

Slutelbegrippen: coöperatie, drukker-uitgevers, Antwerpen, boekenmarkt, 16de eeuw, Jan van Doesborch, Willem Vorsterman, Marten Nuyts.

In de eerste twee decennia van de 16de eeuw was de boekdruk vooral voor beginnende drukkeruitgevers nog steeds een onbekend terrein en zij moesten hun uitgaven voor een anoniem publiek aantrekkelijk maken om zo veel mogelijk kopers te vinden en hun bedrijf winstgevend

te leiden. Dit konden zij o.a. realiseren door de tekst met illustraties te verrijken. De techniek van de houtsnede werd in Europa in de eerste decennia van de 15de eeuw geïntroduceerd en in de tijd van het ontstaan van de eerste gedrukte boeken steeds meer verfijnd. Deze mogelijkheid om de teksten attractiever te maken, was verbonden met grote investeringen als de drukkeruitgever de houtblokken voor een bepaalde uitgave eerst nog moest laten vervaardigen. Vanaf het begin van de 16de eeuw werden de houtsneden steeds meer gekopieerd, gevarieerd, opnieuw gebruikt, en de houtsneden werden uitgeleend en verkocht [Ott, 1999; Schmidt, 2005; Reske, 2009].

De relaties tussen drukkeruitgevers in Antwerpen, de “metropolis of the west” [Boudoin, 1975; Wee van der, 1963] zijn, in het bijzonder in de eerste decennia van de 16de eeuw, zeer boeiend. In mijn bijdrage zal ik vooral ingaan op de coöperatie en wederzijdse inspiratie van de drie befaamde drukkeruitgevers Jan van Doesborch, Willem Vorsterman en Marten Nuyts¹.

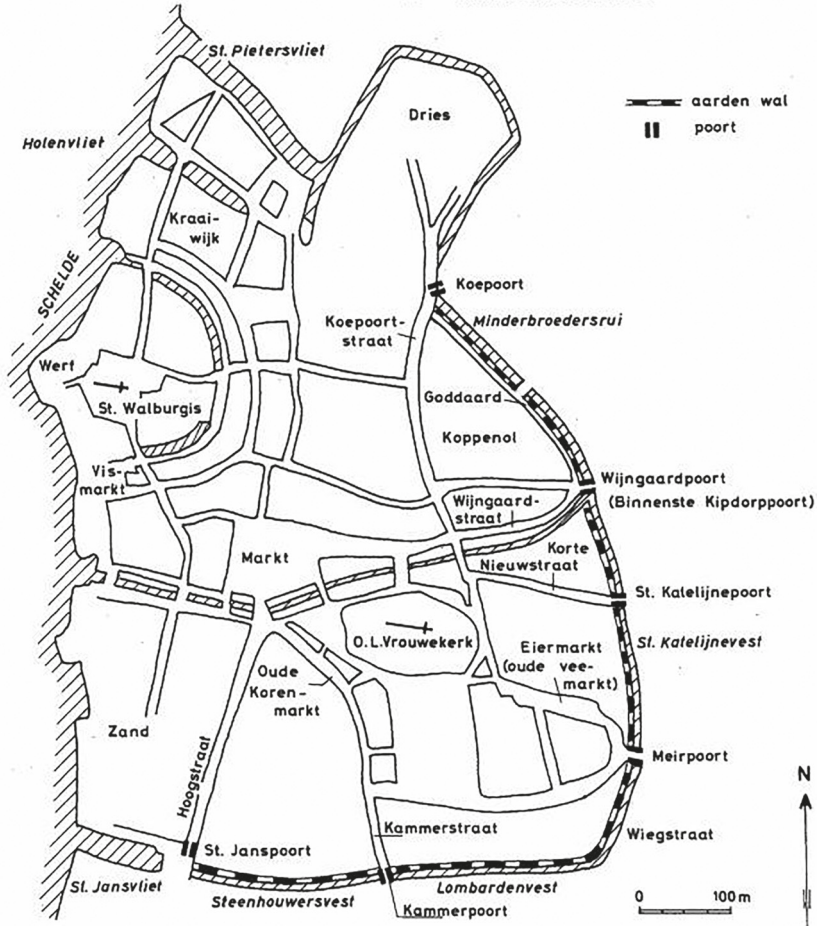
Jan van Doesborch behoort tot de meest productieve drukkeruitgevers in de Nederlanden in de eerste decennia van de 16de eeuw, die werken in verschillende talen, o.a. Nederlands, Latijn en Engels publiceerde. Na 1501, mogelijk al in 1502, nam hij de drukkerswerkplaats over van de weduwe van Rolant van den Dorpe [Franssen, 1990]². Hij gebruikte dezelfde lettertypes en ook dezelfde houtblokken zodat men ervan uit kan gaan dat hij ook het inventaris overnam. Tot ongeveer 1507 werkte Van Doesborch op het adres *aen dyseren waghe* in het noorden van Antwerpen, terwijl latere drukken het adres *op dye lombærde veste by die camerpoorte* in het zuiden van de stad vermelden (Ill. 1). In 1508 werd hij als illustrator in het Sint-Lucasgilde opgenomen. In 1515 werd hem voor het drukken van teksten het octrooi toegekend. Rond 1531 is Van Doesborch naar Utrecht verhuisd waar hij tot zijn dood in 1536 werkte.

Willem Vorsterman is lange tijd in het onderzoek vrij negatief beoordeeld en als “notoire piraat” bestempeld [Pleij, 1991, p. 147], die

¹ In deze bijdrage wordt aan de term coöperatie de voorkeur gegeven om de nauwe samenwerking uit te drukken. De term ‘collaboratie’ (afkomstig van het Latijnse ‘co’ (‘samen’) en ‘laborare’ (‘werken’), ook al is deze in het Engels (‘collaboration’) en Duits (‘Kollaboration’) voor samenwerking in het bedrijfsleven heel gebruikelijk, wordt in deze bijdrage vermeden, omdat hij in het Nederlands bijna uitsluitend voor de samenwerking met de vijand in tijden van oorlog voorkomt.

² Voor de volgende informatie zie ook de website janvandoesborch.com van P. Franssen.

2^e STADSUITBREIDING

Ill. 1. Antwerpen na de tweede stadsuitbreiding (omstreeks 1250). Bron: [Voet et al. 1973, p. 44]

zou hebben geaast op het werk van andere drukkers zoals Van Doesborch en Thomas van der Noot [Vermeulen, 1986, p. 149]. Hij zou op de loer gelegen om successen van andere drukkers zo snel mogelijk na te drukken [Vermeulen, 1986, p. 111]. Vorsterman, afkomstig uit Zaltbommel in Gelderland, vestigde zich in Antwerpen in 1504 en begon rond deze tijd met zijn activiteiten als drukker [Rouzet, 1975,

p. 239]. Nadat hij eerst op de Lombaerdevest *Teghen den yshont* over had gewerkt, verhuisde hij in 1510 naar het adres *In den gulden eenhoorn* op de Lombaerdevest. In 1512 werd hij meesterdrukker van het Sint-Lucasgilde. Op 13 september 1513 werd hem het octrooi om te drukken verleend [Baelde, 1962, p. 22–23]. Vorsterman, door Rouzet betiteld als “imprimeur, libraire et éditeur extrêmement actif” — hij drukte ca. 400 werken in het Nederlands, Frans, Spaans, Engels, Latijn en Deens — overleed op 23 juli 1543.

Marten Nuyts, gelatiniseerd Martinus Nutius, in het Catalaans Martin Nucius, die zichzelf ook Martin Vermeeren of Martinus Meranus noemde, leefde van 1515 tot 1558 [Rooses, 1901]. Nadat hij een aantal jaren in Spanje, o.a. in Sevilla, had gewoond en daardoor Spaans kende, werd hij in 1540 onder de naam Martin Vermeeren lid van het Sint Lucasgilde in Antwerpen. Hij werkte er als drukker, boekverkoper en uitgever en publiceerde 229 boeken in het Nederlands, Frans, Latijn en Italiaans alsook talrijke werken in het Spaans [Peeters Fontainas, 1957]. Zijn eerste boek verscheen rond 1539³. Nadat hij eerst *In Sint Jacob, naest die Gulden panne, op die pleyne van de Iseren waghe* had gewoond en gewerkt, vertrok hij in 1543 naar het adres *buyten die Camerpoorte in den Gulden Eenhoorn*, met andere woorden, hij nam de werkplaats van Willem Vorsterman over. Drie jaar later werkte hij *In de twee oeyuaerts* (ooievaar). Tussen 1546 en 1552 figureerden deze twee vogels samen met een vis als zijn drukkersmerk. In zijn vroege jaren bracht Nuyts veel aankondigingen en verslagen over historische gebeurtenissen op de markt, later drukte hij ook romans en verzamelbundels met literaire werken. Hij was de eerste die de Spaanse roman *Amadis de Gaula* in het Nederlands publiceerde (na 3 oktober 1546)⁴.

Jan van Doesborch en Willem Vorsterman hebben in dezelfde tijd in Antwerpen gewoond en gewerkt, tamelijk dichtbij elkaar in de buurt. De eerste die op de betrekkingen tussen Jan van Doesborch en Willem Vorsterman is ingegaan, was Robert Proctor. Vorsterman had voor zijn editie van de Nederlandse *Virgilius* (ca. 1518–1525) kopieën van

³ In het Latijn *Horologium principum sive vita Marci Aurelii imperatoris* (USTC 441989). De gegevens in de USTC moeten soms nog worden aangevuld: de eerste Nederlandse uitgave van de *Amadis* ontbreekt bijvoorbeeld.

⁴ Nuyts werkte vaker samen met de beroemde drukker Christoffel Plantijn (ca. 1520–1589).

de houtsneden vervaardigd die Jan van Doesborch voor zijn *Virgilius*-uitgave (ca. 1518) had gebruikt. Op basis hiervan concludeerde Proctor dat de relatie “less friendly” moet zijn geweest [Proctor, 1894, p. 6–7]. Margaret Raftery sloot zich aan bij deze opvatting en noemde de relatie zelfs “less than cordial” [Raftery, 1991, p. 24].

Aan de hand van één voorbeeld, het gebruik van één- en hetzelfde houtblok, zal ik exemplarisch laten zien dat de twee drukkers nauw samen hebben gewerkt⁵. Het gaat om een illustratie die een aanval op een stad laat zien: de stad brandt, er zijn twee tenten op de voorgrond te zien. Dit motief komt voor het eerst voor in Jacob Bellaerts *Vergaderinghe van Troyen* en illustreert hier de aanval van Hercules op Troja (1485; ex.: Washington, Library of Congress, Incun. 1485. L 43, fol. m7v, s5v⁶). Het motief werd nagesneden voor Rolant van den Dorpes *Cronyke van Brabant* (1497, fol. N2r, O4v, bb5v; ex.: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 171 D 28). In deze illustratie die een aanval op Jeruzalem illustreert, staan paarden op de voorgrond tussen de tenten en de stad brandt niet. Dit houtblok werd in 1512 door Jan van Doesborch gebruikt voor zijn *Cronijke van Brabant* (Groningen, Rijksuniversiteit, uklu VZ-5, N2r, fol. N2r, O4v, bb5v⁷). Jan van Doesborch beschikte over het houtblok doordat hij de werkplaats en het materiaal van de weduwe van Rolant van den Dorpe had overgenomen.

Hetzelfde houtblok gebruikte Willem Vorsterman in 1516 voor een illustratie in zijn roman *Historie van Margarieten van Limborch* (fol. g1r)⁸. Hier moet de afbeelding een aanval op de stad Trier voorstellen. Al twee jaar later beschikte Jan van Doesborch weer over het houtblok, want hij koos het in 1518 voor de illustratie van zijn uitgave van de *Cro-*

⁵ Helaas is het in het kader van deze bijdrage niet mogelijk om op meer voorbeelden in te gaan. Voor een uitvoerige bespreking van deze en andere illustraties zie [Schlusemann 1994; 2016, p. 74–83].

⁶ Raoul Lefèvre, *Vergaderinghe der Historien van Troyen*, Haarlem: Jacob Bellaert, [ca.1483], ex.: Washington, Library of Congress, Incun. 1485. L 43, fol. m7v. Available at: <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2014rosen0487/?sp=194> (accessed: 15.08.2019).

⁷ *Die alder excellenste cronijke van Brabant etc.*, Antwerpen: Jan van Doesborch, 1512; ex.: Groningen, Rijksuniversiteit, uklu VZ-5, fol. N2r. Available at: https://books.google.de/books?id=0FK5DczTuHAC&printsec=frontcover&hl=de&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=twopage&q&f=false (accessed: 15.08.2019).

⁸ *Een schoone historie van Margarieten van Limborch ende van Heyndric haren broeder*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1516; ex.: Washington, Library of Congress, PT 5561.H3S3, fol. g1r. Available at: <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2005rosen1134/?sp=66> (accessed: 15.08.2019).

nyke van Brabant (Gent, UB, ACC 2349 en ACC 3518, fol. S1r, e5v, 16r)⁹. Ook later gebruikte hij het blok weer voor zijn druk van deze tekst die hij in 1530 publiceerde (Gent, Universiteitsbibliotheek, ACC 1882, fol. 16r)¹⁰. Vorsterman had in 1516 niet alleen dit houtblok van Van Doesborch voor zijn *Margarieten*-uitgave ter beschikking, maar nog minstens twee andere. Aangezien Van Doesborch de houtblokken in 1512 en 1518 voor zijn drukken gebruikte, heeft Vorsterman de blokken niet gekocht, maar geleend of gehuurd. Door hun coöperatie hebben deze twee vooraanstaande Antwerpse drukkeruitgevers hun materiaal gedeeld, hun intellectuele vaardigheden en kennis vergroot om hun doel, rijk geïllustreerde en aantrekkelijke uitgaven te produceren, makkelijker en met een verlaging van de productiekosten te realiseren.

Een andere vondst bevestigt deze hypothese van collegialiteit. In 2016 is een exemplaar van een tot dan toe onbekende druk met de titel *Van Jason ende Hercules* (ca. 1525) gekocht door de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience in Antwerpen (signatuur 812423) (Ill. 2). Op het titelblad is de volgende notitie afgedrukt: *Dese boecken vintmen te coop bi Willem vorsterman*¹¹.

Op de achterkant van het titelbald begint de proloog die duidelijk aangeeft dat het eerste deel (eerste boek) de avonturen van Jason vertelt, en het tweede de avonturen van *den aldervroomsten onverwinneliken Hercules*. Daarna zijn er een groot aantal pagina's verloren gegaan. Er begint een nieuwe tekst, de *Historie van Hercules*. Deze tekst eindigt met het colofon: *Ende hyer mede eyndet dye historie vanden vromen Hercules. Gheprent thanwerpen by mi Jan van Doesborch*. De vraag is of beide teksten door Jan van Doesborch zijn gedrukt. Om deze vraag te beantwoorden, kan de sierinitial die in beide teksten voor de letter A wordt

⁹ *Die alder excellenste cronijke van Brabant etc.*, Antwerpen: Jan van Doesborch, 1518; ex.: Gent, UB, ACC 2349 en ACC 3518, fol. 16r. Available at: <https://books.google.be/books?vid=GENT900000062931&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (accessed: 15.08.2019).

¹⁰ *Die alder excellente cronijke van Brabant etc.*, Antwerpen: Jan van Doesborch, 1530, ex.: Gent, Universiteitsbibliotheek, ACC 1882, fol. 16r. Available at: <https://books.google.be/books?vid=GENT900000138679&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false> (accessed: 15.08.2019).

¹¹ Waarschijnlijk op basis van deze toevoeging op het titelblad wordt de druk in de catalogus van de bibliotheek aan Willem Vorsterman toegeschreven. Available at: <https://dams.antwerpen.be/asset/aOgeYVokmVcUhXRYXTpj0aPL/JdndLOZHbjVO-LUTOCcKM1B5> (accessed: 15.08.2019).

Ill. 2. *Van Jason ende Hercules*, Antwerpen: Jan van Doesborch, [ca. 1525]; ex.: Antwerpen, Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, titelblad

gebruikt, uitkomst bieden. Deze initiaal is te vinden bij het begin van de proloog in de eerste tekst, de *Jason*, en later bij de *Hercules* (fol. D4r). In beide teksten is deze initiaal van hetzelfde houtblok afkomstig¹². Daardoor is het waarschijnlijk dat Jan van Doesborch beide teksten drukte die dan later bij Willem Vorsterman te koop waren, zoals het titelblad vermeldt¹³. Het gebruik van de meervoudsvorm *dese boecken* op het ti-

¹² Afbeelding van de initiaal. Available at: <https://dams.antwerpen.be/asset/aOgeY-VokmVcUhXRYXTpj0aPL/K1DTPzcZZVMflgGTViN6vttK> (accessed: 15.08.2019).

¹³ Een tweede aanwijzing is dat beide teksten al in 1521 samen door Jan van Doesborch op de markt zijn gebracht, met hetzelfde titelblad en in dezelfde volgorde. De uitgave met de titel *Van Jason ende Hercules* werd op 8 november 1521, de tweede tekst met de titel *Die historie van den stercken Hercules* werd op 12 december 1521

telblad geeft aan dat het om meerdere boeken moet gaan die door Van Doesborch zijn gedrukt en door Willem Vorsterman werden verkocht. Van Doesborch en Vorsterman blijken dus nu nog nauwer samengewerkt te hebben en een soort reclamegemeenschap te hebben gevormd. Omdat Vorsterman ook de drukken van Van Doesborch aanbood, verkreeg de klant het voor hem passende product ook bij hem en beide drukkers verdienden (materieel en ideëel) bij deze zaak.

De samenwerking tussen deze beide drukkeruitgevers was in het tweede en derde decennium van de 16de eeuw heel intensief. De uitwisseling van (een groot aantal) houtsneden was ook praktisch geen probleem. Van Doesborch woonde en werkte in Antwerpen in deze tijd op de *Lombaerdeveste by dye camerporte*, Vorsterman *buten die Camerporte in den gulden eenhoorn*. Beide drukkers hadden hun bedrijven dus in het zuiden van de stad heel dichtbij elkaar. Van Doesborch gebruikte het beschreven houtblok en andere houtblokken in 1530 in de al genoemde *Cronike*, en het is interessant dat er voor deze uitgave drie verschillende titelpagina's bestaan [Nijhoff, Kronenberg, 1923, nrs. 654–656]. Één titelblad is zonder vermelding van de plaats waar het boek te koop is (NK 654), op een ander titelblad staat *Dese boecken vint men te cope tot Michiel van Hoochstraten in den rape* (NK 655) en op het derde staat *Dese boecken vint men te cope tot Henrijck Peterszoon in den mol* (NK 656). Van Doesborch maakte dus vaker gebruik van de verkoopplaatsen van zijn collega's, in dit geval kort voor zijn verhuizing naar Utrecht. Na de verhuizing van Van Doesborch naar Utrecht (rond 1531) gebruikte hij zijn houtblokken niet meer, maar in Vorstermans drukken, o.a. in de *Cronike van Vlaenderen* (1531) werden zij nog ingezet [Schlusemann, 2016, p. 81]. Men kan daarom aannemen dat Van Doesborch voor zijn vertrek naar Utrecht deze en andere houtblokken aan Vorsterman verkocht of deze aan hem overliet.

De hier in het kort getoonde nauwe coöperatie tussen Jan van Doesborch en Willem Vorsterman betekende in feite een grote besparing van productiekosten en bood aan de andere kant de mogelijkheid om een druk voor een nieuw onbekend publiek met illustraties aantrekkelijker te maken. De samenhang tussen de illustratie en de tekst werd daardoor steeds losser. Men kan er dus van uitgaan dat voor de illustrering van

door Jan van Doesborch gedrukt. Beide teksten zijn samengebonden in het enige exemplaar in de British Library in London (signatuur c.97.d.13). Over de drukken zie ook [Besamusca 2017a; 2017b].

een boek minder werd gekeken, welke scenes van een tekst geïllustreerd zouden moeten worden, maar voor welke scènes al enigszins passend illustratiemateriaal ter beschikking stond. Daarnaast bestond er een andere vorm van samenwerking omdat Willem Vorsterman ook boeken verkocht die Jan van Doesborch had gedrukt. Al met al kan men op basis van de hier getoonde voorbeelden van een goede zakelijke coöperatie tussen deze twee vooraanstaande drukkers in de eerste decennia van de 16de eeuw uitgaan. Hun doel, de verkoop van hun uitgaven te bevorderen, probeerden zij te bereiken door het reduceren van hun productiekosten met behulp van het delen van materiaal, van kennis en door wederzijdse inspiratie.

Ook Marten Nuyts profiteerde door zich te laten inspireren en bestaand materiaal te gebruiken, in dit geval o.a. van zijn voorganger Willem Vorsterman. De betekenis van Marten Nuyts kan nauwelijks onderschat worden aangezien vooral hij ertoe bijdroeg dat in de 16de eeuw Antwerpen het Europese centrum van vertalingen werd [Martinez, 2014]. Door zijn jarenlange verblijf in Spanje was hij bovendien in staat in Antwerpen niet alleen drukken in het Spaans op de markt te brengen, maar er ook voor te zorgen dat belangrijke Spaanse teksten in het Nederlands werden vertaald. Nadat hij in 1543 de werkplaats van Willem Vorsterman in Antwerpen had overgenomen, publiceerde Nuyts de eerste Nederlandse vertaling uit het Spaans van één van de meest succesvolle romans op de Europese boekenmarkt met de titel

Een schoone historie van den seer vromen Amadijs van Gaulen: die welcke alle andere hystorien die tot noch toe ghesien ende gheprint sijn verde te bouen gaet; wter Welcker een yeghelijck Eedelman ende vrouwe: veel vruchten: duechden: ende wijsheyt krijghen mach: want si vol honich-bloyender sentencien is (Ill. 3).

Dit eerste boek van de Nederlandse *Amadijs* verscheen na 3 oktober 1546, de datum waarop Nuyts door Facuez, de secretaris van de kanselier van Brabant, het koninklijke octrooi werd verleend om de tekst te drukken, zoals op het titelblad vermeld staat. Deze druk zou het beginpunt van een groot aantal Nederlandse *Amadijs*-uitgaven worden [Davids, 1918; Selm van, 2001; Anrooij van, 2004]. Tot 1628 werden 66 uitgaven van de boeken I t/m XXI gepubliceerd. Van de eerste druk is er maar één exemplaar bewaard dat tot voor kort niet toegankelijk was omdat het zich in een privécollectie bevond. Nu is het in de 'Draiflessen Collection' in Met-

Ill. 3. Een schoone historie van den seer vromen Amadijs van Gaulen, Antwerpen: Marten Nuyts, 1546; ex.: Mettingen: Draiflessen Collection, titelblad

tingen in het noordwesten van Duitsland raadpleegbaar. Het exemplaar is niet compleet. Men gaat ervan uit dat ca. 4–5 katernen ontbreken. In totaal zijn 87 bladen met 42 houtsneden bewaard gebleven.

De titelpagina is op een voor de Lage Landen in de eerste helft van de 16de eeuw heel karakteristieke manier gemaakt. De drukker koos twee kleuren, zwart en wit. Bovenaan staat niet alleen de titel van de roman, maar er wordt ook nog iets verteld over de inhoud. De roman wordt als heel bijzonder aangeprezen, veel beter dan andere verhalen en bovendien door de 'sententia' voor mannen en vrouwen zeer leerrijk. Vooral

de overeenkomsten met de opmaak van titelbladen in drukken van Willem Vorsterman zijn opvallend. Ik zal hier straks op terugkomen. Op de houtsnede onder de titel staat een ridder op een paard die door andere ridders is omringd. Om de ruimte te vullen zijn er sierhoutsnedes om de hoofdhoutsnede heen geplaatst. Onder de houtsnede wordt de drukplaats en de naam van de drukker Marten Nuyts vermeld. Het al genoemde koninklijke octrooi door Facuez wordt aangevuld met de informatie dat andere printers Nuyts niet mogen imiteren, anders moeten zij rekenen op een boete van 50 gulden.

Deze Nederlandse *Amadijs* is een directe vertaling uit het Spaans [Davids, 1918]. In het Spaans worden vanaf de eerste druk in 1508 de eerste vier boeken samen geprint. Dit wordt ook op de titelbladen vermeld. Op geen enkel Spaans titelblad wordt iets over de inhoud van het werk, over de diactische intentie of over de drukker vermeld. Men kan concluderen dat de inhoud en het design van de Nederlandse *Amadijs* niet de Spaanse bron volgde.

De indeling en de opmaak van het *Amadijs*-titelblad vertonen grote overeenkomsten met het titelblad van de al eerder genoemde Nederlandse roman *Historie van Margarieta van Limborch*¹⁴ van Willem Vorsterman. Het gebruik van zwart en rood en de vormgeving van de hoofdtitel, waarbij deze in beide drukken van een rode rand is voorzien, zijn overeenstemmend. Zelfs de woorden in de bovenste rij *Een schoone historie van zijn dezelfde*. Bovendien zijn de letters en hun versiering dezelfde. Omdat het hier om hetzelfde houtblok gaat, heeft Marten Nuyts het houtblok met de titel dat hij in de voorraad van zijn voorganger heeft kunnen vinden, zo afgezaagd dat het voor zijn doeleinden bruikbaar was. De tweede rij van de titel in de *Margarieta*-roman kon Nuyts niet overnemen omdat het om een andere tekst ging, en daardoor verplaatste hij de titel van zijn *Amadijs*-roman naar de ondertitel. Net zoals Vorsterman in de *Margarieta*-roman plaatste Nuyts een houtsnede met de hoofdfiguur op het titelblad en links en rechts ernaast sierhoutsnedes om de ruimte te vullen.

De nauwe samenhang tussen het materiaal van Vorsterman en het gebruik ervan door Marten Nuyts blijkt ook uit andere afbeeldingen,

¹⁴ *Een schoone historie van Margarieten van Limborch ende van Heyndric haren broeder*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1516; ex.: Washington, Library of Congress, PT 5561.H3S3, titelblad. Available at: <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2005rosen1134/?sp=6> (accessed: 15.08.2019).

Ill. 4. Een schoone historie van den seer vromen Amadijs van Gaule, Antwerpen: Marten Nuyts, 1546; ex.: Mettingen: Draiflessen Collection, fol. 80v.

waarvan ik er hier twee exemplarisch als voorbeeld zal bespreken om twee werkwijzen duidelijk te maken. In het exemplaar van Nuyts' *Amadijs*-uitgave komen 42 houtsneden voor. Ten eerste gebruikte Nuyts houtblokken (Ill. 4) van Vorsterman die deze in zijn *Margarieta*-uitgave had afgedrukt¹⁵. De hier getoonde illustratie past heel goed bij de tekst van de *Margarieta*-roman omdat Etsijtes, één van de hoofdfiguren, twee reuzen doodt, waarvan één al op de grond ligt. De illustratie maakt het verschil in lengte duidelijk omdat de staande reus links net zo groot is als Etsijtes op het paard. In het hoofdstuk in de *Amadijs* gaat het om een gevecht tussen Amadijs en een andere 'gewone' ridder. Hier past de illustratie niet goed omdat er drie vechters, waarvan twee reuzen, zijn afgebeeld en omdat er in de tekst maar twee gewone ridders met elkaar vechten. Hieruit kan men concluderen dat Nuyts, net als zo veel collega's in zijn tijd, er meer belang aan heeft gehecht om zijn drukken van illus-

¹⁵ *Een schoone historie van Margarieten van Limborch ende van Heyndrick haren broeder*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1516; ex.: Washington, Library of Congress, PT 5561.H3S3, fol. i3v. Available at: <https://www.loc.gov/resource/rbc0001.2005rosen1134/?sp=87> (accessed: 15.08.2019).

Ill. 5. Een schoone historie van den seer vromen Amadijs van Gaulen, Antwerpen: Marten Nuyts, 1546; ex.: Mettingen: Draiflessen Collection, fol. 7v.

traties te voorzien dat om precies passende illustraties te laten maken die (veel) kosten met zich mee zouden brengen. Al met al kan men een verwijdering van de samenhang tussen tekst en beeld vaststellen.

Maar de houtblokken werden niet alleen opnieuw gebruikt. Een methode om een illustratie passend(er) te maken, is het bewerken van een houtblok. Het volgende voorbeeld laat zien dat Nuyts een houtblok bewerkte of liet bewerken dat voorheen op het titelblad van Vorstermans in 1531 verschenen *Cronike van Vlaenderen* keizer Karel vierde (ex.: Den Haag Koninklijke Bibliotheek, KW 1084 B 15, titelblad¹⁶). Men kan zowel het inschrift *CAROLUS IMPERATOR* lezen alsook verschillende wapens bovenaan herkennen. Het inschrift en de wapens zijn in de illustratie bij Nuyts weggewerkt (Ill. 5). Deze techniek die men recycling van houtblokken zou kunnen noemen, was makkelijk doordat men het niet passende hout van het houtblok afzaagde of afschuurde.

¹⁶ *Dits die excellente Cronike van vlaenderen*, Antwerpen: Willem Vorsterman, 1531, ex.: Den Haag Koninklijke Bibliotheek, KW 1084 B 15, titelblad. Available at: https://books.google.de/books?id=aQL5V1cTKDYC&printsec=frontcover&hl=de&so=urce=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (accessed: 15.08.2019).

Concluderend is vast te stellen dat Nuyts niet alleen gebruik kon maken van Vorstermans illustratiemateriaal, zijn houtblokken en initialen, maar dat hij zich ook door Vorstermans design voor de uitgave van zijn werken liet inspireren. Nuyts' doel om de *Amadijs* (en andere teksten) met zo veel mogelijk afbeeldingen te illustreren en op deze manier aantrekkelijker voor het beoogde publiek te maken, kon hij door het gebruik van het bestaande materiaal (van Vorsterman) en de daarmee verbonden reductie van kosten realiseren. Hij paste de 'vreemde' boeken (van de Spaanse markt) aan de moderne opmaak van boeken in de Zuidelijke Nederlanden aan.

Door coöperatie, het delen van materiaal, het gebruik en de uitwisseling van expertise en kennis waren drukkeruitgevers in de metropool van het westen in de tijd van mediaverandering in staat om hun producten aantrekkelijk en tegelijkertijd kostenbesparend te produceren. Deze wederzijdse invloed en inspiratie, ook over taalgrenzen heen, verdient meer dan hier alleen exemplarisch kon worden getoond, omvattend in beeld gebracht te worden.

REFERENCES

- Anrooij W. van. Ridderromans uit de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd: een internationaal onderzoeksthema in opkomst. *Queeste* 11, jaargang 11. 2004. P. 163–183.
- Baelde M. De toekenning van drukkersoctrooien door de geheime raad in de zestiende eeuw. *De Gulden Passer*, jaargang 40, 1962. P. 19–58.
- Besamusca B. Tekst en beeld in twee drukken van Jan van Doesborch. *Van Jason ende Hercules en Die historie van den stercken Hercules. Spiegel der Letteren*, jaargang 59, 2017a. P. 1–34.
- Besamusca B. Raoul Lefèvre in Dutch: Two 1521 Editions of the Antwerp Printer Jan van Doesborch. *Journal of the Early Book Society*, jaargang 20, 2017b, P. 219–232.
- Boudoin F. *Antwerp's Golden Age. The Metropolis of the West in the 16th and 17th Centuries*. Antwerpen, 1975.
- Davids W. *Verslag van een onderzoek betreffende de betrekkingen tusschen de Nederlandsche en de Spaansche letterkunde in de 16^e–18^e eeuw*. 's-Gravenhage, 1918.
- Fransen P.J.A. *Tussen tekst en publiek. Jan van Doesborch, drukker-uitgever en literator te Antwerpen en Utrecht in de eerste helft van de zestiende eeuw*. Amsterdam; Atlanta, 1990.

- Martinez M. The Heroes in the World's Market Place. Translating and Printing Epic in Renaissance Antwerp. *Translation and the Book Trade in Early Modern Europe*. Eds J. M. Pérez Fernández, E. Wilson-Lee. Cambridge, 2014. P. 81–106.
- Nijhoff, W. en M.E. Kronenberg. *Nederlandsche bibliografie van 1500 tot 1540*. 's-Gravenhage, 1923, dl. 1.
- Ott N.H. Leitmedium Holzschnitt. Tendenzen und Entwicklungslinien der Druckillustration in Mittelalter und früher Neuzeit. *Die Buchkultur im 15. und 16. Jahrhundert. 2. Halbband*. Hrsg. B. Tielmann. Hamburg, 1999. S. 163–252.
- Peeters Fontainas J.F. L'officine Espagnole de Martin Nutius à Anvers. *De Gulden Passer*, jaargang 25, 1957. P. 1–106.
- Pleij H. De oudste schaapherderskalender (1511) teruggevonden. *Een school spierinkjes. Kleine opstellen over Middel nederlandse artes-literatuur*. Eds W.P. Gerritsen, A. van Gijsen, O.S.H. Lie. Hilversum, 1991. S. 145–148.
- Proctor R. *Jan van Doesborgh. Printer at Antwerp. An Essay in Bibliography*. London, 1894.
- Raftery M. (ed.), *Mary of Nemmegen. With an Introduction, Notes and Commentary*. Leiden et al., 1991.
- Reske Chr. Der Holzstock bzw. Holzschnitt am Ende des 15. Jahrhunderts. Aspekte der Arbeitsteilung, Kosten und Auflagenhöhe. *Gutenberg-Jahrbuch*, jaargang 84, 2009. P. 71–78.
- Roses M. Nutius, in: *Biographie nationale*, red. Émile Bruylant. Dl. 16, Bruxelles, 1901, kol. 11–12.
- Rouzet A. *Dictionnaire des imprimeurs, libraires et éditeurs des XVe et XVIe siècles dans les limites géographiques de la Belgique actuelle. Avec la collaboration de M. Cloin-Boon, p. Depiez, M. Lefèvre e.a.* Nieuwkoop, 1975.
- Schlusemann R. De uitwisseling van houtsneden tussen Jan van Doesborch en Willem Vorsterman. *Queeste. Tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, jaargang 1, 1994. P. 156–174.
- Schlusemann R. *Schöne Historien. Niederländische Romane im deutschen Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*. Berlin; Boston, 2016.
- Schmidt P. Das vielfältige Bild. Die Anfänge des Mediums Druckgraphik, zwischen alten Thesen und neuen Zugängen. *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik. Holzschnitte des 15. Jahrhunderts und ihr Gebrauch*. Hrsg. P. Parshall, R. Schoch. Nürnberg, 2005. S. 37–56.
- Selm B. van. *De Amadis van Gaule-romans: productie, verspreiding en receptie van een bestseller in de vroegmoderne tijd in de Nederlanden: met een bibliografie van de Nederlandse vertalingen (bezorgd en uitg. door B. Dongelmans m.m.v. S. van Zanen, E. Zeeman)*. Leiden, 2001.
- Vermeulen Y.G. *Tot profijt en genoegen. Motiveringen voor de productie van Nederlandstalige gedrukte teksten 1477–1540*. Groningen, 1986.
- Voet L. *Antwerp. The Golden Age*. Antwerp: Mercatorfonds, 1973.
- Wee, H. van der. *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*. Den Haag, 1963.

Rita Schlusemann
Free University of Berlin

COOPERATION AND INSPIRATION OF PRINTER PUBLISHERS
IN ANTWERP IN THE AGE OF MEDIA CHANGE

For citation: Schlusemann R. Cooperation and inspiration of printer publishers in Antwerp in the age of media change. *Scandinavian Philology*, 2019, vol. 17, issue 2, pp. 381–396. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu21.2019.213>

In the 16th century Antwerp, the “metropolis of the west”, was a not only an economic centre in Europe with lots of trade, but also a main centre for the production of (translated) literature. Some very well-known printer publishers started their business and were very active in this town. This contribution shows that the relations between printer publishers in the first half of the 16th century were more collaborative than formerly assumed. Jan van Doesborch and Willem Vorsterman cooperated by sharing material, expertise and knowledge in order to reduce the costs for the production of books and for mutual inspiration. Marten Nuyts, who had taken over Vorsterman’s publishing house after his death (1543), published the first edition of the first book of the Dutch *Amadijs* (ca. 1546), a translation of the popular Spanish *Amadis*. There is only one copy of the Dutch book preserved — which is now accessible again — which material aspects are discussed in this contribution in more detail for the first time. Nuyts could not only make use of Vorsterman’s illustration material, his woodblocks and initials, but he was also inspired by Vorsterman’s design of publishing romances and historical works. He adapted ‘foreign’ books to the modern appearance of books in the southern Dutch book market, which shows his flexibility and professionalism.

Keywords: cooperation, printer publishers, Antwerp, book market, 16th century, Jan van Doesborch, Willem Vorsterman, Marten Nuyts, *Amadis*.

Rita Schlusemann
Habilitation in Philology,
Free University of Berlin,
45, Habelschwerdter Allee, 14195, Berlin, Germany
E-mail: schlusemann@zedat.fu-berlin.de

Received: September 9, 2019

Accepted: October 21, 2019